

TORNION MUISTOMERKIT

SISÄLLYSLUETTELO

Yleiset muistomerkit	4
1. Rajaleikkipatsas	
2. Astemittauksen muistomerkki	
3. Anders Hellantin laatta	
4. Anders Hellantin muistokivi	
5. Pakkorajan dramatiikka - säivisläisten kirkkomatkalla hukkuneiden hautamuistomerkki	
6. Olympiatulen muistomerkki	
7. Lauttamies-patsas	
8. Aino-patsas	
9. Eetu Iston hautakivi	
10. Kulmakivi - Tornion 1. kirkon muistomerkki	
11. Muistokivi 375-vuotiaalle Torniolle	
12. Ympäristöteos Jääpuikot	
 Muistomerkkejä Ruotsin vallan ajalta	 17
13. Suuren Pohjan Sodan muistomerkki	
14.-23. Suomen sodan sotilashaudat	
24. Suomen sodan ja rauhan muistomerkki	
25. Röyttän tykit	
26. Rajapyykki	
 Maailmansotiin liittyvät muistomerkit	 27
27. Jääkäripatsas	
28.-39. Jääkärihaudat	
40.-42. Suojeluskunta- ja Lotta Svärd muistomerkit ja -haudat	
43. Tornion taistelun muistomerkki	
44. Leninin laatta	
45. Posti-ilmaradan muistomerkki	
46.-47. Röyttän maihinnousun muistomerkit	
48. Lapin sodan tykistömuistomerkki	
49. Kivirannan taistelun muistomerkki	
50. Sotaanlähden muistomerkki	
51.-54. Sotasairaalat Torniossa	
55.-57. Talvi- ja jatkosodan muistomerkit	
58. Finlands sak är vår	
59. Karjalaan jääneiden muistomerkki	
60. Jääkäripataljoona I:n muistolaatta	
61. Eversti Alpo Marttisen muistolaatta	
 Karttasivut	 53

Käyttäjälle

Tornion muistomerkkioppaita on aikaisemmin tehty vuosina 1983 ja 1990 Tornion kaupungin kulttuuri- ja matkailutoimistojen sekä Tornionlaakson Maakuntamuseon toimesta.

Viime vuosina muistomerkkejä ja -laattoja on pystytetty kaupunkiimme kuitenkin lisää, jonka vuoksi uusintapainatuksen toteuttaminen ja tietojen ajan tasalle saattaminen tuli ajankohtaiseksi. Samalla päätettiin tehdä opasvihkoseen joitakin rakenteellisia ja taitollisia muutoksia. Opasvihkon kuvakokoa on pienennetty mutta taustainformaatiota on vastaavasti lisätty. Uusi versio huomioi edellistä paremmin koko Tornion, erityisesti siksi, että jääkäriiliikkeeseen liittyvät kohteet on dokumentoitu.

Uudessa painoksessa muistomerkkien ja -laattojen ryhmittelyä on taitossa uudistettu. Ohjeena on toisaalta ollut historiallinen kronologia mutta myös muistomerkkien luonne. Toivomme, että lisäykset ja muutokset helpottavat opasvihkosen käyttöä. Ehkäpä muistomerkit voidaan helpommin sijoittaa oikeisiin historiallisiin yhteyksiinsä ja tapahtuneen historian moni-ilmeisyys saa näin selityksensä.

Aivan kuten vuoden 1990 kirjasessa todetaan, Tornio on pitkän historiansa aikana ollut ja on yhä tärkeä Kalotin kohtaamispaikka. Menneet sukupolvet ovat eläneet ja elävät edelleen tavallista ihmistä ja koko kansakuntaakin koskettaneiden historiallisten muistojen keskellä. Tästä historiasta on tullut tärkeä osa torniolaista identiteettiä. Meidän on syytä tuntea historiamme ja siitä kannattaa kertoa myös vieraillemme.

Torniossa joulukuun 6. päivänä 2002

Yrjö Alamäki
kouluneuvos

1. Rajaleikki – rajayhteistyön symboli

Vuonna 1621 perustettu Tornio syntyi ikivanhalle ja koko Kalotilla tunnetulle markkinapaikalle. Vienasta Ruotsin Lappiin ulottuvalta laajalta alueelta olivat kauppiat tottuneet kokoontumaan Tornion markkinoille.

Vaikka tuolloiset olosuhteet ovat muuttuneet, on markkina- ja yhteistyöperinne Torniossa yhä jäljellä. Kaupan ohella on syntynyt runsaasti muita yhteistyömuotoja yli v. 1809 syntyneen valtakunnan rajan. Tornio on edelleen tärkeä kalottialueen kohtaamispaikka.

Tornion täyttäessä v. 1971 vanhan Ruotsi-Suomen pohjoisosien vanhimpana kaupunkina 350 vuotta, lahjoittivat Norrbottenin kunnat, maaherra Ragnar Lassinantin aloitteesta, Tornion kaupungille Rajaleikkipatsaan. Taideteos ilmentää rajayhteistyön monipuolisuutta ja tulevaisuutta. Rajayhteistyö on vanha historiallinen perinne, jonka tulevaisuuteen myös uusi polvi uskoo.

RAJALEIKKI,
"Rajayhteistyön kunniaksi"
sijainti: Tulliaukio
suunnittelu: Ensio Seppänen
paljastettu: 5.9.1971
paljastaja: Norrbottenin läänin
kunnat

2. Astemittauksen muistomerkki

Talvella 1736 – 1737 olivat Tornio ja Tornionlaakso mielenkiintoisen kansainvälisen tapahtuman todistajina. Ranskalaisen akateemikon Maupertuis'n retkikunta selvitti Tornion kirkon tornista Pellon Kittisvaaraan asti ulottuneella mittauksella maapallon muotoa koskevan riidan. Ns. newtonilainen uusi tieto väitti yllättävästi maapallon olevan navoiltaan litistynyt. Tarkistusmittaukset suoritettiin sekä eteläisellä pallonpuoliskolla Perussa ja pohjoisella pallonpuoliskolla lähellä napapiiriä Tornionlaaksossa. Vaihtoehtoisina pohjoisina tutkimuspaikkoina olivat Islanti ja Norja. Tornio ja Tornionlaakso kuitenkin voittivat mm. siitä syystä, että tämä alue oli jo uuden ajan alusta lähtien, Olaus Gothus Magnuksen v. 1518 – 1519 tänne ulottuneen retken ja hänen teostensa Carta Marinan ja Pohjoisten Kansojen Historian vuoksi, Keski-Euroopassakin tunnettu. Uusi luonnontieteellisen tutkimuksen synnyttämä mielenkiinto oli tuonut tänne sen jälkeen joukon tutkijoita ja matkajia, jotka saattoivat liikkua Tornionlaaksossa jo vakiintuneita kulkureittejä turvallisesti.

Astemittaus osoitti maapallon todella olevan navoiltaan litistynyt. Tämä tarkistettiin uudestaan vuosisatojen 1700 – 1800 vaihteessa entisen Tornion pedagogion oppilaan, professori Jöns Svanbergin, toimiessa tämän työryhmän johtajana.

Maupertuis'n retkikunnan kirjuri, apotti Outhier, kirjoitti Tornionista ja jokilaaksosta mielenkiintoisen ja laajalle levinneen matkakertomuksen "Matka Pohjan Perille". (ilm. 1744, suom. 1975). Pellon Kittisvaaralla on Maupertuis'n retkikunnan toinen, taiteilija Olof Ericsonin suunnittelema muistomerkki.

Vuonna 1998 akateemikko de Maupertuis'n syntymän 300-vuotisjuhlien yhteydessä muistomerkki ja muistomerkkin ympäristö kunnostettiin ja puisto nimettiin Maupertuis-puistoksi.

ASTEMITTAUKSEN MUISTOMERKKI

sijainti: Tornion kirkon lähellä

suunnittelija: Olof Ericson

paljastettu: 19.6.1971

paljastaja: Tornion kaupunki, Veli Arrela ja Ranskan suurlähetystö

3. Anders Hellantin laatta

Vanhan Tornion pedagogion yksi maineikkaimmista oppilaista on Lapin taloustirehtööri ja kruununvouti Anders Hellant (1717-1789). Pellossa syntyneenä ja Tornion pedagogion käyneenä sekä Torniossa pitkään asuneena hänellä oli Lapin paikallistuntemus, jonka turvin hän saattoi yliopisto-opiskelun jälkeen ponnistaa huomattavalle virka- ja liikemiesuralle.

Yliopistollisen väitöskirjansa Hellant teki lohenkalastuksesta, erityisesti karsinapyyynnistä Norrlandin joissa. Lahjakkuuttaan matemaattisiin aineisiin Hellant hyödynsi erityisesti tähtitieteessä. Hän laati almanakan Tornion horisontin mukaan ja oli asiantuntijana valtion pohjoisia asioita koskeneissa toimikunnissa mm. Maupertuis'n retkikunnassa 1736 – 1737 ja rajankäynnissä Ruotsin ja Norjan välillä 1751.

Hellant oli tyypillinen hyödyn ajan virkamies, joka itse yrittäjänä ja keksijänä koetti virittää yritteliäisyyttä Länsi-Pohjan läänissä ja koko Lapissa. Sen hän teki siitä huolimatta, että hänen omat yrityksensä, mm. poronsarviliiman keitto, eivät tuottaneet paljoakaan henkilökohtaista voittoa.

Anders Hellantin arvostus koko maassa ja ulkomaillakin näkyy siitä, että hänet kutsuttiin Ruotsin tiedeakatemiaan ja ranskalaisen La Muse de Paris-seuran jäseneksi. Anders Hellant kuoli Torniossa 23.11.1789.

ANDERS HELLANTIN LAATTA

sijainti: Hallituskatu 5

suunnittelija: Ilmari Wirkkala

paljastettu: 1954

paljastaja: Tornion Rotaryklubi ry

4. Anders Hellantin muistokivi

Vuonna 2001 pystytettiin Tornion kirkkotarhaan Anders Hellantin muistokivi. Tämä on esitelty Hellantin elämäntyökuvauksineen Tornion kirkkotarha-kirjasessa s. 25-26. (Kirkkoherranvirasto, Tornio)

5. Pakkorajan dramatiikkaa

Seurakuntaolojen järjestelyt Haminan rauhan (1809) jälkeen olivat mutkikkaita, pitkät ja mieliä kuohuttavat. Tornionlaakson asukkaat myös Ruotsin Alatorniolla toivoivat ja esittivät, että entiset kirkolliset olot jäisivät ennalleen. Seurakuntia ei rajasta huolimatta jaettaisi. Suomen puolelle jäänyt Alatornion seurakunnan osa oli asukasmäärältään ja varallisuudeltaan ruotsinpuoleista huomattavasti suurempi. Väylän itärannalle jäivät myös v. 1897 korjaustöissä valmistunut mahtava kirkkokuori, pappila ja muut kiinteistöt, kirkkoherra sekä tärkeät ja tutut seurakunnalliset seremoniat. Venäjä kuitenkin halusi selkeän kirkollisen jaon. Tähän oli kaikkien tyytyminen. Kirkon omaisuuden inventointi koko jokilaaksossa saatiin päätökseen v. 1813 lopulla ja omaisuuden ositus rajan kahden puolen voitiin aloittaa. Vaikka Ruotsin puolella tarvittiin Alatornion lisäksi vain Enontekiön kirkko, asia eteni hitaasti. Ruotsin Alatorniolla riideltiin mm. siitä, onko Alatornio oma seurakunta, mikä on kirkon paikka, tarvitseeko se oman hautausmaansa, osallistuvatko Venäjä ja Ruotsi uuden kirkon rahoituk-

seen. Vihdoin kesällä 1825 Haaparannalle rakennettu kirkko oli valmis ja Pirkkiöstä tuotu kello voitiin nostaa torniin.

Aika kului ja Ruotsin alatorniolaiset käyttivät tuttua kirkkoaan kuten ennenkin. Kaikki vaivat ja vastuksetkin oli kestättävä. Pahin niistä sattui juhannuksena 1818. Suuri kirkkovene oli lähdössä Säivistä Pirkkiöön juhannuskirkkoon kuten tapa oli. Mukana oli 26 seurakuntalaista. Jostakin vaistonvaraisesta syystä kaksi lähtijää poistui veneestä ennen sen irtaantumista rannasta. Sää oli hyvä ja pian vene oli Kirveskärin luona. Yhtäkkiä se törmäsi ns. Kosson kiveen ja karille. Veneessä syntyi paniikki, se kaatui ja osa matkustajista juuttui lohiverkkoihin. Vain neljä pelastui. Kaikki kaksikymmentä hukkunutta haudattiin Pirkkiöön ja he saivat 26.6.1988 muistokiven Alatornion kirkon itä- ja eteläristikon seinustalle.

Vuoden 1818 hukkumisonnettomuuden muistolle

Alatornion ja Alatornio-Haaparannan seurakunnat, Tornion kaupunki ja Haaparannan kunta

6. Olympiatulen muistomerkki

Suomi sai vuonna 1952 ne olympiakisat, joiden olisi pitänyt olla jo vuonna 1940. Puhjennut maailmansota esti kisojen järjestämisen meillä ja muualla. Sodan jälkeen vuonna 1948 ensimmäisiä kisoja ei Suomen ollut vielä mahdollista järjestää. Ne pidettiin Lontoossa. Vuoden 1952 kisat Suomi järjesti. Välimatka sotaan oli jo lähes kymmenen vuotta. Siirtoväki oli asutettu, jälleenrakennus pääosin suoritettu, ja sotakorvausten viimeinen vuosi oli meneillään. Suomi oli noussut aallonpohjasta – usko tulevaisuuteen oli palannut.

Olympiatuli Helsingin kisoihin kulki Helsinkiin Tornion kautta. Täällä järjestettiin ensimmäiset soihtukisat, joista pian tuli perinne.

Tornion Olympiatulen muistomerkki palauttaa mieliin vuoden 1952 Helsingin kisat, joiden on sanottu olleen järjestelyiltään ja kotoisilta puitteiltaan viimeiset ”todelliset” olympiakisat.

OLYMPIATULEN MUISTOMERKKI

sijainti: Pohjan Stadion

suunnittelija: Ensio Seppänen

paljastettu: 1954

paljastaja: Esko Huurtamo

7. Lauttamies-patsas

Lauttamies-patsas on kunnianteko työlle. Sahateollisuuden syntyessä Tornionjoen suulle 1860-luvun alussa, tuli tarve saada raaka-ainetta myös ylempää joen vaikutuspiiristä. Tornion väylän varteen puut laskettiin kevättulvien aikana irtouittona. Tällä ne "vittattiin" lautoiksi.

Perusyksikkö lauttauksessa oli "lasku". Se oli kolmen tai neljän täysmittaisen tukin pituinen ja noin 8-9 metriä leveä tiiviisti toinen toisiinsa koivuvitsoilla kiinni kytketty kokonaisuus. Laskun jokaiseen nurkkaan sidottiin maasta juurineen revitty kanto. Tähän puolestaan kytkettiin suuri airo eli mela. Näillä sekä soudettiin että ohjattiin lauttaa.

Joen yläjuoksun lauttauspaikoilla neljä laskua yhdistettiin yhteen ja saatiin "teli eli telki". Puut uitettiin telkinä aina Vuennonkosken niskaan, Peksänpään saakka. Tällä telki hajoitettiin jälleen laskuiksi, joita vahvistettiin, ja kahdeksan miehen "koskiroikka", joista yksi oli perämies, laski Vuennonkosken ja Matkakosken alas Ruotsin puolella olevaan Tuohelanlahteen. Koskiroikka palasi Vuennonniskalle uutta laskua hakemaan, mutta sopimuksen eli hurseen tehnyt telin patruuna lähti, lauttansa kokoon saatuaan, viemään kuljetusta edelleen kohti Kukkolan Kallionpäättä. Täältä lautan kuljetuksen ohi Kukkolankosken hoiti oma koskiroikkansa.

LAUTTAMIES-PATSAS

sijainti: Kukkolankoski

suunnittelija: Ensio Seppänen

paljastettu: 30.7.1961

paljastaja: Einari Liakka, Valde Näsi,
Jarl Sundqvist

Telki jaettiin Kallionpäässä kahtia "puoliskoiksi", ts. kahdeksi perättäiseksi laskuksi. Peräkkäin olevissa laskuissa oli kummassakin neljä miestä, joista yksi oli perämies. Kosken niskassa laskut irrotettiin ja näin suurta taitoa vaativat laskut ohjattiin koskea alas suvantoon. Täällä kaksi laskua jälleen yhdistettiin puoliskoiksi, "koskiroikka" palasi Kukkolaan mutta ns. "kaupunkiopas" oli telipatruunalla toisena ohjaamassa puoliskoa alas jokisuun haminaan. Täältä telipatruuna ja kaupunkiopas nousivat jälleen Kukkolan Kallionpäähän ja toivat toisen puoliskon vastaanottajalle.

Määränpäässä puutavarayhtiöiden ns. värppimiehet lukivat telin, toisin sanoen tarkastivat puumäärän ja tekivät tarpeelliset merkinnät patruunalla olevaan hurseeiin. Yhtiön konttorista joko Haaparannalta tai Tornioista telin patruuna sai tilin. Hän oli puolestaan maksanut koskien laskuista johtuvat menot. Tämän jälkeen telinpatruuna otti kurssin pohjoiseen hakeakseen uuden puuerän.

Lautan lasku oli vastuunalainen ja suurta rohkeutta vaativa työ. Sen varaan rakentui saateollisuus ja sen varaan moni muukin toimeentulon asia. Siksi veistos on työn sankaruuden monumentti.

Tornionjoen uiton päättymistä juhlistettiin laskemalla viimeinen tukkilautta heinäkuussa 1971. Kuva: Reino Kainulainen/TLMM.

8. Aino-patsas

Suomalaiseen tapaan Tornioakin on monien järjestöjen ja yhdistysten kaupunki. Paikallisen ja kansallisen perinteen säilyttäminen ja vaaliminen on monien yhdistysten ohjelmassa – näin on erityisesti Tornion Kalevalaisten Naisten. Sibelius-puiston Aino-patsas on klassisen veistotyylin myöhäinen edustaja, joka näyttävällä paikalla arvokkaasti koristaa rakentuvaa Torniota osana kalevalaista ja tornionlaaksolaista perinnettä. Aino-veistos oli Tornion Kalevalaisilta Naisilta kaunis ja taloudellisesti suuri uhraus. Sellainen oli myös heidän toinen lahjoituksensa – Börje Rajalinin suunnittelema ja Kalevalakorun valmistama hopeatyö, jonka he luovuttivat Torniolle 12.5.1971 kaupungin täyttäessä 350 vuotta. Tämä arvokas ja ulkomaillakin tunnustusta saanut taidetyö on nähtävänä virka-aikana kaupungintalon aulassa.

AINO, "Aino kalojen parissa"

sijainti: Aino-puisto

suunnittelija: Nina Sailo

paljastettu: 19.7.1959

paljastaja: Tornion Kalevalaiset Naiset

9. Eetu Iston hautakivi

Vojakkalassa 23.11.1865 syntynyt taidemaalari Eetu Isto kuuluu viime vuosisadan vaihteen Suomen oikeuksien puolesta taistelleiden huomattavimpien suomalaisten joukkoon ja hänellä oli arvostusta myös taiteilijana.

Vaikka Eetu Iston taiteellinen tuotanto on laaja ja sisältää maisemakuvia koti-maakunnasta, Siperian arokuvia ja suuren joukon "poträttejä" eli muotokuvia, kohosi hänen Hyökkäys-työnsä ylitse muiden. Kun Eetu Isto maalasi sen Berliinissä vuonna 1899 ja asetti sen näytteille Suomessa, se nostatti hänen ympärilleen valtavan kohun. Helmikuun manifesti oli juuri annettu, ja taulun vertauskuvallinen sanoma Suomeen kohdistuvasta uhasta satutti suomalaisia. Ihmiset tahtoivat saada taulusta jäljennöksen kotiinsa, eikä ainoastaan Suomessa vaan aina Ruotsia, Yhdysvaltoja ja Unkaria myöten. Asiamiesverkosto levitti jäljennöksiä kaukanakin asuville suomalaisille.

Valokeilaan joutuminen toi Eetu Istolle paineita ja odotuksia myös taiteilijana. Ne hän kykeni osaksi täyttämään.

Vanhan ystävänsä, entisen Alatornion kirkkoherran Johannes Granön luo Siperian Omskiin suuntautunut matka jäi Eetu Iston viimeiseksi. Hän sairastui lavantautiin, palasi Helsinkiin, jossa kuoli 14.10.1905.

EETU ISTON HAUTAKIVI

sijainti: Alatornion hautausmaa

paljastettu: 1936

paljastaja: Oulun Suomalainen Klubi

10. Kulmakivi Tornion 1. kirkon muistomerkki

Tornion ensimmäisen kirkon historia tunnetaan sängen hyvin. Se rakennettiin 30-vuotisen sodan lopulla, vuosina 1642 – 1647. Perustamistyöt tehtiin "omin voimin". Vuonna 1644 seinien salvostöihin, holvaukseen, paanutukseen ja tornin rakentamiseen sekä sisustustöihin saatiin ammattiapua. Vaikka varmaa tietoa pohjalaisesta mestarista ei ole, on todisteiden varainen tieto, että hän olisi "Herman Juse ifrån Limingo" eli nykyisen kirkon rakentajan Matti Joosepinpoika Härmän isä.

Kirkko, jota rakentamisen jälkeen pidettiin hyvässä kunnossa, paloi 21.7.1682 salamaniskusta alkaneessa palossa. Uusi eli nykyinen kirkko vihittiin 11.7.1687. Ajatus ensimmäisen kirkon muistomerkistä on ollut esillä kauan. Vuonna 2001 se toteutettiin. Muistomerkin suunnitteli torniolainen arkkitehti Matti Porkka. Sen toteutti Länsi-Lapin Ammatti-instituutin Tervolan käsi- ja taideteollisuusosasto. Muistomerkin rahoitti torniolainen Pörhön Autoliike, joka näin jatkoi vanhaa perinnettä, jossa yksityiset ovat kiitettävästi olleet mukana Tornion kirkkojen rakentamisessa ja kaunistamisessa. Kulmakivi-teemaa arkkitehti Matti Porkka kuvaa näin: *"Kivi, jonka rakentajat hylkäsivät, on nyt kulmakivi. Herralta se on tullut, ja se on ihmeellinen meidän silmissämme"*. (PS.118:22,23/Matt.42).

Kulmakivi rakennuksessa tarkoittaa perustuksessa, seinien liittymäkohdassa olevaa nurkakiveä. Sillä tarkoitetaan myös, kuten tässä tapauksessa, holvausmuuraukseen liittyvää kaariaukon ylintä kiilakiveä, johon rakenteen puristusvoimat kohdistuvat. Jos tämä kulmakivi otetaan pois, rakennelma sortuu.

KULMAKIVI

sijainti: Tornion seurakuntatalon edessä

suunnittelu: Matti Porkka

paljastettu: 30.9.2001

työryhmä: Eljas Aho, Yrjö Alamäki, Juhani Holma, Pentti Moring, Henri Nordberg, Matti Porkka ja Aarne Vuento

Muistomerkin kulmakivessä on keskiaikaisten kivikirkkojen alttarialueen seinistä tuttu piispan vihkiristi. Kristityt ovat aina ymmärtäneet kulmakiven tarkoittavan itse Kristusta, Kirkon perustajaa ja ylläpitäjää. Ilman Kristusta ei Kirkkoa voi olla olemassa. Se sortuu ja hajoaa.

Tornion kaupungin ensimmäisen kirkon graniitista veistetty muistomerkki on pystytetty "KIRKONRAKENTAJIEN MUISTOKSI". Kirkonrakentajilla tässä halutaan ymmärtää kaikkia niitä henkilöitä, tahoja ja erityisesti kirkkokansaa, jotka eri aikoina ovat moninaisin käytännön toimin ja rukouksin olleet rakentamassa Kristuksen seurakuntaa Tornion kaupungissa.

11. Muistomerkki 375-vuotiaalle Torniolle

Kaupunginpuutarhuri Raimo Lindqvistin ideoima kivimuistomerkki rakentui kaupunkilaisten oman toiminnan kautta. Länsirannalle siirrettiin kivilohkare, jonka jälkeen kaupungin vanhimmat valtuutetut laskivat lohkareen juurelle ensimmäiset kivet. Tämän jälkeen kaupunkilaiset asettivat muistokiven juurelle oman kivensä.

MUISTOMERKKI 375-VUOTIAALLE TORNIOALLE

suunnittelija: Raimo Lindqvist

sijainti: Åströmin puisto

paljastaja: Tornion kaupunki

paljastettu: 12.5.1996

12. Ympäristöteos Jääpuikot

Samanaikaisesti Perämerentien avajaisten kanssa 24.9.2001 valmistui Röyttän kiertoliittymään ympäristöteos, joka sai nimekseen Jääpuikot. Teos toimii huomiomerkinä liikenteellisesti tärkeässä risteyskohdassa, jossa liikenneympäristön luonne muuttuu maaseutumaisesta kaupunkimaiseksi. Teoksen nimi 'Jääpuikot' viittaa paikkaan ja sen arktiseen luonteeseen.

Ympäristöteoksen koko on sama kuin kiertoliittymän sisähalkaisija eli seitsemänkymmentä metriä. Teos on kolmiosainen kokonaisuus, jonka kaksi sisintä osaa ovat ylhäältä katsottuna toistensa suhteen kiertyneitä, kasvillisuuden muodostamaa neiliötä.

Ajorataan rajautuva uloin osa on neliosainen kivikko, joka on kasattu Eljäjärven kaivoksen vihreistä ja mustista lohkokivistä sekä Hirsikankaan pyöristyneistä luonnonkivistä. Keskiosaan on istutettu rinneherukkaa ja sisimpään osaan sinikuusama-pensaita. Pensaat muodostavat metrin korkuisen patjan, josta nousee kuusitoista säännöllisen ruudukon muotoon asetettua onttoa teräslieriötä. Lieriöt on tehty haponkestävästä, ruostumattomasta teräksestä. Kuusi metriä korkeitten ja puolimetriä halkaisijaltaan olevien lieriöitten sivuilla on kapeat raot, joista kuultaa pimeään aikaan arktinen sininen valo.

sijainti: Röyttän kiertoliittymä, noin 2 km Torniossa etelään

suunnittelija: Perämerentien Arkkitehdit Tervaoja & Viitasalo / Jussi Tervaoja

paljastettu: syksy 2001

rakennuttajat: AvestaPolarit Oy, Tielaitos ja Tornion kaupunki

13. Suuren Pohjan sodan muistomerkki

Ruotsin suurvallan aikaiset sodat ulottivat vaikutuksensa erilaisina sotarasituksina yli koko valtakunnan, myös Tornionlaaksoon. Näin oli Suuren Pohjan sodan aikana. Tätä sotaa Ruotsi kävi Venäjää, Puolaa ja Tanskaa vastaan vuosina 1700–1721. Pitkässä sodassa oli kysymys siitä, kykeneekö Ruotsi ja sen hallitsija Kaarle XII pitämään suurvallan koossa suurta liittokuntaa vastaan.

Sodan ratkaisu eli Ruotsin häviö tapahtui eteläisillä rintamilla. Ratkaisevin taistelu hävittiin Pultavassa 28.6.1709. Tämän seurauksena Kaarle XII pakeni Turkkiin, ja Ruotsin suurvalta-aseman mureneminen alkoi. Jo vuonna 1715 venäläiset miehittivät myös Suomen, aina Kemin pitäjään asti. Suomessa alkoi isonvihan aika. Tätä ja miehitystä kesti vuoden 1721 Uudenkaupungin rauhaan saakka.

Ruotsi oli perääntyessään vetänyt varsinaisen sotaväen Suomesta. Näin alue Kemi-joesta länteen jäi vihollisen ryöstö- ja hävitysretkien kohteeksi. Tänä aikana mm. Tornio poltettiin kuudesti ja Ylitornio ryöstettiin 11 kertaa. Vihollisjoukot kävivät aina Pajalan korkeudella asti.

Tornionlaakson säästyminen varsinaiselta miehitykseltä oli talonpoikaisen siviiliväestön ansiota. Nämä muodostivat vapaaehtoisia osastoja, joiden voimalla hyökkääjiä torjuttiin.

SUUREN POHJAN SODAN MUISTOMERKKI

sijainti: Kaakamon Osuuspankki
paljastettu: 11.7.1982
paljastaja: Alatornion Pitäjäseura

Suurin torjuntataistelu käytiin Kaakamossa 15.3.1715. Se oli mottitaistelu, jossa runsaan 500 miehen kasakkajoukko marssi suomalaisten rakentamaan murrokseen. Siinä se joutui 120 suomalaisen virittämään mottiin ja kärsi suuria tappioita. Lyötynä kasakat pakenivat ja Länsi-Pohja säästyi miehitykseltä.

Mutta sodan dramatiikka ei ollut lopussa. Ruotsiin palannut Kaarle XII sai 30.11.1718 surmansa Frediksteenissa – nykyisessä Norjassa, ehkäpä salamurhaajan luodista. Val-lan sai kuninkaan sisar, Ulriika Eleonora, sillä edellytyksellä, että kuninkaan valtaa radikaalisti vähennettiin. Suuren Pohjan Sodan loppuna oli näin suurvalta-aseman ja itsevaltiuden päättyminen. Rauha tehtiin 30.8.1721 Uudessakaupungissa. Ruotsi menetti mm. Kaakkois-Suomen ja Suomenlahden eteläpuoliset alueet Venäjälle.

14. Suomen sodan sotilashaudat

Ruotsin ja Venäjän monista sodista ns. Suomen sota oli Suomen kannalta kohtalokas. Sen jälkeen, kun Ruotsin armeija oli kärsinyt ratkaisevat tappiot, se vetäytyi Olkijoel-la 31.11.1808 tehdyn sopimuksen mukaan Kemijoen taakse, ja katastrofi odotti. Oi-reita yksiköissä leviävästä sairaudesta ilmeni jo Oulun eteläpuolella.

Vetäytyminen pohjoiseen kiireisen aikataulun mukaan oli äärimmäisen vaikea. Arviolta 250 miestä uupui ja paletui jo matkalla Kemijoen taakse. Pahin oli vielä edessä. Armeijanlääkäri Dahlgrenin mukaan "Täällä Tornion alueella oltiin ja elettiin kuoleman valtakunnassa. Niin hirmuisella tavalla niitti Tuonen viikatemies saalistaan Suomen joukoissa, sillä kohta osaston saavuttua Tornioon puhkesi sen keskuudessa rutontapainen kulkutauti".

Ylilääkäri af Bjerken kirjoittaa tapahtumasta näin: "Armeijan majoituttua tänne Tornioon sairaat sijoitettiin siten kuin se täällä silloin oli mahdollista. Niitä taloja ja huoneita, joita olin etukäteen maaherralta anonut, ei saatu ja kun ei ollut makuu-vaatteita, kun hevosten puutteessa oli varasto menetetty, täytyi makuusijat laittaa oljista. Sairaiden lukumäärän lisääntyessä ei huoneita riittänyt, pakkanen oli ankara ja ahdinko sellainen, että suomalaisessa pirtissä makasi nyt 30 henkilöä. Tauti muut-tui katarisesta tulehduksesta keuhkokuumeen tapaiseksi – saastutti ilman niin, että ihmisiä sairastui kuuden neljännespenikulman matkalla toisistaan". Tauti oli ilmeises-ti punatauti ja sitä seurasi keripukki.

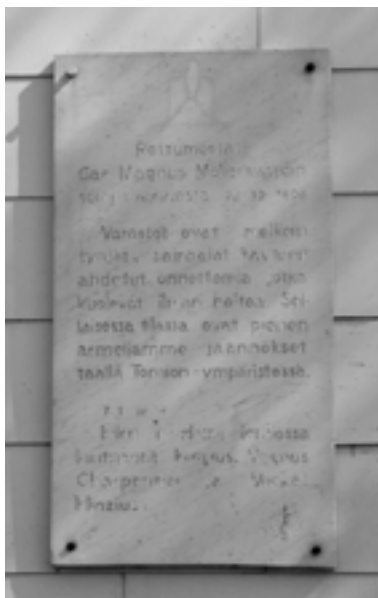
Tautia vastaan ei juuri ollut vastalääkettä – marssia raittiissa ilmassakin yritettiin. Ruton annettiin raivota tuhoisin seurauksin. Kaikkiaan runsaat kaksituhatta sotilasta kuoli muutaman talvisen viikon aikana vuodenvaihteessa 1808–1809.

Kuolleita haudattiin ensin varsinaisiin hautausmaihin Suensaarelle ja Pirkkiöön. Lopulta varsinaiset haudankaivajat eivät ehtineet tehdä työtään. Sen vuoksi annet-

tiin käsky yksiköiden päälliköille ja kenttäpapeille katsoa sopivia hautapaikkoja kylien tuntumasta ja vihkiä ne hautausmaiksi. Jokaiselle kaivuuseen kykenevälle sotilaille maksettiin 4 pankkokillinkiä päivässä haudankaivamisesta routaiseen maahan. Näin syntyivät seuraavat suomenpuoleiset sotilashaudat: Elsanvainio, Virkamaa, Lai-vajärvi, Ruottala, Kaakamo ja hauta Alatornion kirkkotarhassa.

Nykyisen Ruotsin puoleiset sotilashaudat ovat tiedossa ja suurin osa vielä löydetävissäkin. Hoitamatta ja merkitsemättä ne kuitenkin pian unohtuvat.

Tornioista vetäytymisen jälkeen Ruotsin tilanne kävi yhä vaikeammaksi. Maalis-kuussa 1809 venäläiset tunkeutuivat Ahvenanmaalle ja jäätyneen merenkurkun yli Uumajaan, Ruotsiin. Armeijan rippeet antautuivat Kalixissa kenraalimajuri Gripenbergin toimesta 25.3.1809. Teko oli epäsotilaallinen mutta noissa kurjissa oloissa luultavasti ainoa oikea. Sodan suurena seurauksena oli mm. se, että Ruotsin ja Suomen tiet yli 600 vuoden yhteiselon jälkeen erkanivat. Suomen suuriruhtinaskunnan läntinen raja tuli Tornion-Muonionjoelle ja Pohjanlahdelle

14. SUOMEN SODAN LAATTA

sijainti: Vapaudenkatu 3

suunnittelija: Ensio Seppänen

paljastettu: 10.8.1958

paljastaja: Tornion Yrittäjänaiset

15. SUOMEN SODAN MUISTOMERKKI

sijainti: Tornion hautausmaa

paljastettu: 22.9.1985

paljastaja: Tornion seurakunta, Toini Wilén

16. SUOMEN SODAN MUISTOMERKKI

sijainti: Laivajärvi,
n. 12 km Torniossa
suunnittelija: Matti Visanti
paljastettu: 1955
paljastaja: Sotilasmuistomerkkitoimi-
kunta

17. SUOMEN SODAN MUISTOMERKKI

sijainti: Elsanvainiolla Vojakkalan
nuorisoseuran lähellä
suunnittelija: Matti Visanti
paljastettu: 1957
paljastaja: Sotilasmuistomerkkitoimi-
kunta

18. SUOMEN SODAN MUISTOMERKKI

sijainti: Virkamaa, n. 6 km Tornioista

suunnittelija: Aulis Blomstedt

paljastettu: 1960

paljastaja: Sotilasmuistomerkkitoimikunta

Kuvan etualalla oleva kivi on pystytetty Alatornion suojeluskunnan toimesta 1930-luvulla.

19. SUOMEN SODAN MUISTOMERKKI

sijainti: Alatornion hautausmaa

suunnittelija: Matti Järvelä

paljastettu 1961

paljastaja: Sotilasmuistomerkkitoimikunta

20. SUOMEN SODAN MUISTOMERKKI

sijainti: Ruottalan kylä

paljastettu: 8.7.1979

paljastaja: Alatornion Pitäjöseura

21. SUOMEN SODAN MUISTOMERKKI

sijainti: Kaakamon kylä

paljastettu: 8.7.1979

paljastettu: Alatornion Pitäjöseura

22. SUOMEN SODAN MUISTOKIVI

sijainti: Pullikumpu

paljastettu: 8.7.1997

23. SUOMEN SODAN MUISTOKIVI

sijainti: Hirsikangas

paljastettu: 8.7.1997

24. Suomen sodan ja rauhan muistomerkki

YK:n päivänä 24.10.1989 paljastettiin Haaparannan tullipuistossa taiteilija Ulf Hanssonin suunnittelema ja Norrlands Gravyr AB:n veistämä Ruotsi-Suomen vetäytyvää armeijaa kuvaava, vaikuttava muistomerkki.

Muistomerkki on valmistettu hyökkäysvaunuesteenä toimineesta kivistä ja siihen on kaiverrettu Ruotsin sota-arkistosta löydetyn piirroksen mukaan kuva lyödyistä joukoista, jotka repaleisina vetäytyvät länteen. Muistomerkkin pääasiallisena viestinä on rauhan sanoma, jota kuvastaa latinankielinen teksti "Bello et Morbo afflicts".

SUOMEN SODAN JA RAUHAN MUISTOMERKKI

sijainti: Haaparannan tullipuisto

suunnittelija: Ulf Hansson

paljastettu: YK:n päivänä 24.10.1989

paljastaja: Haaparannan kunta, Alatornion ja Haaparannan seurakunnat, Kalixin sotilaspiiri ja Långmanska Företagarfonden

25. Röyttän tykit

Keväällä 1970 löydettiin Röyttästä sahan tukkihallasta ruopattaessa liejusta neljä hyvin säilynyttä rautaista tykkiä, jotka on valettu vuosina 1769-1770. Ruotsalaisvalmisteisten tykkien alkuperästä ei ole varmaa tietoa, mutta on arveltu, että ne on Suomen sodan aikana kuljetettu suojaamaan Tornionjokisuun liikennettä ja upotettu perääntymisvaiheen aikana mereen.

Konservoidut tykit asetettiin näytteille Tornionlaakson maakuntamuseon eteen kesällä 1970.

RÖYTTÄN TYKIT

Sijainti: Tornionlaakson maakuntamuseon piha

26. Rajapyykki N° 63

Ruotsin ja Venäjän välillä vuosina 1808–1809 käyty sota siirsi valtakuntien rajan Tornionjoelle. Haminan rauhansopimus ratifioitiin Pietarissa lokakuussa 1809. Myöhemmän vuodenajan vuoksi varsinainen rajankäynti siirrettiin seuraavaan vuoteen.

Rajapyykki nro 1 pystytettiin Kilpisjärven pohjoiseen nurkkaan lähelle Norjan ja Ruotsin rajapyykkiä. Tästä alavirtaan oleville rannoille rakennettiin molemmille puolille rajaa 67 pyykkiä. Ne oli valmistettu joko kivistä tai puusta, varustettu järjestysnumeroilla ja kyseisen maan hallitsijan nimikirjaimilla. Tärkeimmissä merkeissä oli myös vaakunat.

Tornion kaupungin kohdalla raja poikkesi Tornion porvareiden toivomuksesta joen pääuomasta. Sen vuoksi rajakomissaarit päättivät v. 1823 merkitä rajaosan Fluurin-saari-Röyttä tarkasti maastoon vuoden 1810 sopimuksen mukaisesti. Näränperään siellä vuodesta 1810 olleen puisen pyykin n:o 63 paikalle päätettiin rakentaa uusi kivinen pyykki. Kenraalikuvernööri Zakrevskin käydessä 1827 Torniossa hän antoi määräyksen pyykin nro 63 varustamisesta valtakunnan vaakunal-la.

Suomen itsenäistyttyä Venäjän vallan symbolit poistettiin, siirrettiin Tornion museoon ja tilalle asetettiin Suomen vaakuna. Kiveen myös hakattiin teksti "valtakunnanrajalle" ja metrimäärä, joka vuosien 1956–57 rajankäynnin yhteydessä hakattiin pois.

Rajamerkki kunnostettiin ja varustettiin tällä opastaululla Tornion kaupungin toimesta Suomen itsenäisyyden 75. juhluvuonna 1992.

NÄRÄNPERÄN

RAJAPYYKKI N° 63

sijainti: Näränperän tullitie

27. Jääkäripatsas

Suomi oli I ja II sortokauden aikana yrittänyt myöntyvyysspolitiikalla ja passiivisella vastarinnalla torjua venäläistämistoimia ja pelastaa autonomian. Nämä toivat vain tilapäisiä tuloksia. Suurin saavutus oli 1906 tapahtunut eduskuntauudistus ja yleinen yhtäläinen äänioikeus. Kuitenkin jo 1908 keisari alisti kaikki Suomea koskevat asiat Venäjän ministerineuvoston tarkistettavaksi, ja v. 1912 säädettiin vielä yhdenvertaisuuslaki. Suomen autonomia oli tuhottu.

Vuonna 1914 syttynyt I maailmansota toi tullessaan vielä kauppasaarron, säännöstelyn ja kansalaisvapauksien rajoitukset. Tätä oli vaikea sietää, ja tapahtui ihme. Vanhat puolueristiriidat tasaantuivat, esiin tuli rohkeita miehiä, jotka olivat valmiita suureen henkilökohtaiseen uhraukseen. Suomen oli päästävä eroon Venäjästä. Helsingin yliopiston osakunnissa syntyi ajatus "jääkäriliikkeestä". Suomella ei ollut omaa armeijaa. Sotilaita piti kuitenkin kouluttaa. Ruotsilta kysyttiin, mutta se vetosi puolueettomuuteensa ja kieltäytyi. Saksa Venäjän vastustajana suostui.

Pohjois-Pohjalaisen osakunnan aktiiveista Eero Heickell ja Uuno Hannula toivat idean kotikaupunkiinsa Tornioon, josta samoin kuin koko Länsi-Pohjasta, tuli jääkäri liikkeen tärkeä etappi eli salainen menotie ohi venäläissantarmien vartion Haaparantaan. Täältä Saksan valtio kustansi matkan Lockstedtin koulutusleirille. Kun vapaaehtoiset 3.5.1916 saivat käskyn Saksan rintamalle, he saivat nimekseen "Kuninkaallinen Preussin Jääkäripataljoona 27".

Tri Heikki Rantatuvan mukaan n. 2 000 jääkäristä 1 650 kulki Länsi-Pohjan etappiteiden kautta. Aluksi eli helmi-maaliskuussa vuonna 1915 Saksaan menijät käyttivät kaupunginlahden ylittävää Handoliinin siltaa tai Miukin lauttaa Haaparannalle ja ilmoittautuivat vastaanottokeskuksessa eli "Halkokonttorissa". Veneyhteys Kemistä Haaparannalle oli myös vilkkaassa käytössä. Tieto Saksaan menijöistä kuitenkin yleistyí, valvonta kiristyi ja oli keksittävä uusia ylimenopaikkoja. Heikki Rantatupa on Alatornion historiassa esittänyt niistä tärkeimmät ja merkinnyt myös tunnetut etapitalot ja pohjoisimmat ylimenopaikat. Kartasta puuttuu mm. Ojanperän tärkeä etapitalo.

Kun pääosa jääkäreistä koulutettuina ja sotaakin kokeneina 25.2.1918 palasi Vaasaan, Suomessa oli sota. Jääkärien asettuminen valkoisten puolelle ratkaisi sen. Vuoden 1918 loppuun tultaessa Suomessa ensimmäisen kerran 800 vuoteen ei ollut vieraita joukkoja. Suomen oli tullut aika alkaa itsenäiseksi, vapaissa vaaleissa äänestää, itse valita ja päättää. Meillä alkoi suvereeni kansallisvaltion aika. Mutta jääkäreitä tarvittiin vielä. Talvi- ja jatkosodassa heitä oli yli 700. Puolustusvoimien keskeiset johtopaikat olivat marsalkka Mannerheimia ja kenraali Airoa lukuunottamatta heidän hallussaan.

Viereiselle sivulle on kuvattu Suensaarella jo pitkään olleet jääkärimuistomerkit ja muistolaatat, mutta jääkäriperinnetyötä on erityisesti 1990-luvulla uutterasti jatkettu.

Nyt etappitiet ja -talot on dokumentoitu ja samalla huomioitu myös suojeluskunta- ja lottatyö. Näistä enemmän kohdassa 18. Suojeluskunta- ja Lotta Svärd-muistomerkit.

JÄÄKÄRIPATSAS

suunnittelija: Niilo Savia

sijainti: Apteekipuisto

paljastettu: 11.7.1965

paljastaja: Jääkäripatsastoimikunta

28. – 39. Jääkärihaat

28.
Satamakatu 5
palj. 6.12.1957

29.
Rantakatu
(Åströmin kartano)
palj. 6.12.1957

30.
Rauhankatu 4
palj. 6.12.1957

34.
Aarnin jääkärietappitalo
palj. 27.8.1995

35.
Iisakan jääkärietappitalo
palj. 27.8.1995

36.
Juneksen jääkärietappitalo
palj. 27.8.1995

37.
Kuljun jääkärietappitalo
palj. 27.8.1995

38.
Parasniemen pappilan
jääkärietappitalo
palj. 27.8.1995

39.
Pirkkiön koulun
jääkärietappitalo
palj. 27.8.1995

40. Suojeluskunta ja Lotta Svärd muistomerkit ja -laatat

Sekä suojeluskunta- että lottatyön synty ajoittuu lähelle jääkäri liikettä. Venäjällä tapahtui maaliskuussa vuonna 1917 vallankumous. Keisarivalta kukistui ja vallan otti ns. väliaikainen hallitus. Keisarin myötä kukistui myös virallinen järjestysvalta, mutta jo vuoden 1917 lopulla syntyi vapaaehtoisia "järjestyskaarteja". Yhteiskunnallisen jän- nityksen kasvaessa näistä tuli kaksi ryhmää – punakaartit ja "palokunnat", joista pian tuli suojeluskuntia. Vuoden 1918 sodassa nämä ryhmät olivat vastakkaisilla puolilla. Punakaartit hävisivät ja Suomi itsenäistyi. Sodan jälkeen suojeluskunnat jatkoivat toimintaansa vapaaehtoisen maanpuolustustyön organisaationa. Vuodesta 1921 läh- tien 2-4 suojeluskuntaa (sk) muodosti sk-alueen ja nämä sk-piirin. Piirillä oli oma päällystönsä, kuntien alueilla omat paikallispäällikkönsä ja kyläosastoilla kyläpäällik- könsä.

Suojeluskunnista tuli vuonna 1927 erityislailla puolustusvoimien virallinen osa. Ne keskittyivät vapaaehtoistyössään liikunta- ja aseharjoituksiin. Alatornion ja Tor- nion suojeluskunnat rakensivat Kokkokankaalle oman majan ja ampumaradankin.

Naiset eivät v. 1918 sodan jälkeen tyytyneet vähempään. He perustivat oman organisaationsa ja ottivat täälläkin v. 1919 käyttöön Lotta-Svärd nimen. Torniolaisen lottatyön keskuksia olivat Tornion sk-talo ja Peräpohjolan kansanopisto. Muonitus- ja kanttiinityö, ohjaus lääkintätyöhön sekä varustuspalveluun jne. olivat aatteellisen työn ohella toiminnan keskeistä sisältöä. Kun Suomi joutui talvisotaan, olivat voima- suhteet pelottavan epätasaiset. Silloin lotta- ja suojeluskuntatyö tuli palkituksi. Heistä Suomi sai tarpeellista tasoitusta. Tapahtui "talvisodan ihme", ja Suomi selvisi. Vaikka jatkosodassa voimasuhteet olivat tasaisemmat, lottien ja suojeluskuntalaisten taitoja tarvittiin rintamalla ja kotirintamalla.

Kun Suomen poliittinen tilanne jatkosodan rauhan jälkeen muuttui, eduskunta pakon sanelemana 3.11.1944 hiljaisiin menoiin lakkautti nämä järjestöt mutta ei teh- tyä työtä. Sen arvo on vuosien myötä vain kirkastunut.

Jääkäripataljoona 27:n Perinneyhdistyksen Länsi-Pohjan osasto on sotakamreeri Väinö Kuirin johdolla dokumentoinut ja laatoin varustanut myös Tornio-Haaparan- nan yhteensä 19 jääkäri-, suojeluskunta- ja lottakohdetta.

40. TORNION SUOJELUS- KUNTA JA LOTTA SVÄRD MUISTOMERKKI

puretun toimitalon paikalla
ortodoksisen kirkon vieressä
palj. 12.11.1994

41. ALATORNION SUOJELUSKUNTA JA LOTTA SVÄRD MUISTOLAATTA

Peräpohjolan opiston
Niilon talon seinällä
palj. 6.12.1995

42. KARUNGIN SUOJELUSKUNNAN JA LOTTA SVÄRD MUISTOLAATTA

Karungin seurakuntatalolla
palj. 2.6.1996

43. Tornion taistelun muistomerkki

Tornion taistelun muistomerkki asema-aukion pohjoisreunalla palauttaa mieliin vuoden 1918 alun traagiset tapahtumat Suomessa.

Sen jälkeen kun Suomi oli 6.12.1917 itsenäistynyt ja Venäjä sen 31.12.1917 myös tunnustanut, ei kansallista yksimielisyyttä enää ollut. Suomen sisäisen kahtiajaon enteet olivat jo pitkään olleet näkyvissä, mutta tosi siitä tuli tapahtumaketjun 12.-28.1.1918 kautta. Oli syttynyt sota kahden kansanosan, valkoisten ja punaisten, kesken. Maassa vielä olleiden venäläisten asettuessa punaisten puolelle, se merkitsi samalla sotaa venäläisiä vastaan. Sodan varsinainen päänäyttämö helmikuun loppupuolesta alkaen oli eteläisessä Suomessa, rautatielinjan Pori-Haapamäki-Pieksämäki eteläpuolella.

Ennen ratkaisevaa rintamataistelua riisui kumpikin osapuoli vastustajansa aseista omalla puolellaan eli punaiset valkoisia etelässä ja valkoiset venäläisiä ja punaisia pohjoisessa. Tornion asema-alueen raiteilla 6.2.1918 iltapäivällä käyty taistelu tapahtui kapt. M.F. Jacobsonin johtamien suojeluskuntalaisten ja lähtöaikeissa olleen venäläisosaston välillä. Tämä taistelu oli lyhyt. Se päättyi suojeluskuntalaisten voittoon. He menettivät yhdeksän miestä kaatuneena, joukossa osaston johtaja. Venäläisten tappiot virallisten tietojen mukaan olivat samansuuruiset.

Venäläisten Torniossa oleva osasto, n. 360 miestä, antautui suuremmilta taisteluilta. Vähäinen yhteenotto suojeluskuntalaisten ja pienen venäläisen varuskunnan kesken käytiin vielä 7.2.1918 Linnaisten kartanossa. Toukokuun 16. päivänä 1918 päättyneen sodan uhrien määrä valkoisten sekä punaisten puolella oli suuri. Hauta-

muistomerkit kaatuneiden valkoisten haudoilla Alatornion, Tornion ja Karungin hautausmailla kertovat myös tästä.

Episodi

Toista maailmansotaa seuranneina vuosina liittoutuneiden valvontakomissio tarkkaan seurasi elämäntulkua Suomessa, sitäkin, mistä puhuttiin ja mistä kirjoitettiin. Tähän tarkkaan seulaan takertui myös muistomerkin tasanteella oleva kivi, jonka teksti "verivihollisista" mainitessaan ei miellyttänyt. Kivi piti hävittää ja se kaivettiin maahan, josta se olojen normalisoiduttua, saatettiin nostaa paikalleen.

TORNION TAISTELUN MUISTOMERKKI

Tornion rautatieaseman luona

suunnittelija: P. Riihimaa

paljastettu: 1938

paljastaja: Sotilasmuistomerkkitoimikunta

44. Leninin laatta

Maaliskuussa 1917 tapahtuneessa vallankumouksessa Venäjän tsaari ja Suomen suuriruhtinas Nikolai II joutui luopumaan kruunustaan. Valtaan nousi ns. väliaikainen mensévikkien ja liberaalien yhteishallitus, jonka johtoon Lvovin jälkeen nousi Aleksander Kerenski.

Äärivasemmiston mielestä oli tapahtunut vain "porvarillinen vallankumous". Niinpä bolševikit Vladimir Iljitš Leninin johdolla vaativat täydellistä valtaa työläis-, talonpoikais- ja sotilasneuvostoille.

Lenin oli maaliskuussa vallankumouksen tapahtuessa maanpaossa Sveitsissä, mutta palasi Haaparannan ja Tornion kautta Pietariin valmistelemaan väliaikaisen hallituksen kaatamista ja uutta vallankumousta. Se onnistuikin lokakuussa samana vuonna.

Vaikka Leninin Venäjälle paluu oli salainen, hänet Haaparannalta Tornioon tulon jälkeen tunnistettiin. Hänellä oli takanaan jo pitkä vallankumouksellinen toiminta tsaarivallan kukistamiseksi. Perimätiedon mukaan hän oli Tornion asemalla 15.4.1917 junan lähtiessä pitänyt lyhyen puheen, jonka venäläiset sotilaat käänsivät suomeksi.

Puhe jätti silloiset kuulijat Torniossa vain arvailemaan, mitä vasta vallankumouksen läpikäyneellä Venäjällä oli tapahtumassa.

LENININ LAATTA

Tornion rautatieasema

paljastettu: 8.11.1967

paljastaja: Tornion kaupunki

45. Posti-ilmaradan muistomerkki

Venäjän tavanomaisten liikenneyhteyksien katkettua Tornio oli 1. maailmansodan aikana pari vuotta "maailman portti" idän ja lännen välillä. Ongelman muodosti Tornionjoen ylitys etenkin kelirikkoaikana. Suomen ja Ruotsin rataverkot yhdistävä rautatiesilta saatiin valmiiksi vasta 1919.

Ruuhkautuneen postin kuljettamiseksi Ruotsiin ja edelleen Eurooppaan rakennettiin vuosina 1916 – 1917 Tornionjoen yli 1,3 kilometrin pituinen ilmarata. Yhteistyössä ruotsalaisten kanssa rakennettu vaijerirata kulki Tornion Kirkkoputaalta Alatornion kirkon sivuitse Haaparannalle. Suurten hirsitornien huipuista vedettiin 1330 metrin pituiset vaijerit, joita pitkin 45 koria kuljetti postirahtia 17 metrin korkeudessa. Ilmarataa pitkin ehdittiin kahden vuoden aikana kuljettaa kaikkiaan 27,7 miljoonaa postipakettia. Rautatiesillan valmistuttua ilmarata kävi tarpeettomaksi ja se purettiin. Jäljelle jäivät vain muistomerkin alla olevat lastauspaikan peruskivet.

POSTI-ILMARADAN MUISTOMERKKI

Vanhan Röyttäntien
varressa 3 km keskustasta
Alatornion kirkolle
suunnittelija: Raisa Mesilaakso
paljastettu 16.9.1988
paljastaja: Lapin Postipiiri,
Televerket, Tornion kaupunki

46. – 47. Röyttän maihinnousun muistomerkit

Jatkosota NL:a vastaan päättyi aselepoon 4.9.1944. Rauhanneuvottelut alkoivat kolmen päivän kuluttua ja eduskunta hyväksyi ehdot 19.9.1944. Näihin kuului, että Suomen tuli karkottaa tai internoida maassa olevat saksalaisjoukot (n. 220 000 miestä) 15.9.1944 mennessä. Alkoi Lapin sota.

Sota käynnistyi ns. varjosotana, jossa saksalaisten vetäytymisen aikataulu oli suomalaisten kanssa sovittu. Toimi paljastui, ja Neuvostoliitto vaati, että Suomen tulee antaa näyttöjä. Sodan tuli olla todellinen. Tämä vaihe alkoi Oulu-Pudasjärvi välillä 28.9.1944, mutta ratkaisevin näyttö oli Tornion maihinnousu. Operaation suunnitteli ja siitä päätti kenr.luutn. Ensio Siilasvuo ja sen I vaiheen toteutti ev.luutn. Halstin johtama JR11 – 2 900 sotilaan osasto. Se lastattiin Oulun Toppilassa 30.9.1944 kolmeen laivaan (S/S Norma, S/S Fritz ja S/S Hesperus). Lastaus oli valmis klo 22.00 ja matka Tornioon alkoi ilman minkäänlaista tulisuojaa.

Luotettiin siihen, että maihinnousu on yllätys. Vain Suensaari oli "kaapattu" suomalaisten haltuun.

Maihinnousun I aalto oli Röyttässä 1.10. klo 7.40, ja se purettiin tyhjänä olevaan junaan. Operaatiot Torniossa alkoivat, eivätkä saksalaiset tienneet, mistä joukot tulivat. Maihinnousun II erä-III/JR53, yhteensä 2 500 miestä, tuli 2.10. Pian eli 3.10. tuli III:s erä, yhteensä 2 600 sotilasta. Salaisuus säilyi vieläkin. Vasta IV:n erän saapuessa

46. RÖYTTÄN MAIHINNOUSUN MUISTOMERKKI

Röyttän tien varressa n. 2,5 km
Torniosta

suunnittelija: Ensio Seppänen

paljastettu: 1973

paljastaja: Pohjan Prikaatin Kilta

Röyttään 4.10.1944 saksalaissyöksypommittajat olivat paikalla, ja S/S Bore ja S/S Maininki upposivat. Tuli myös tuhoja eli 60 sotilasta ja laivan pääemäntä kaatui tai haavoittui. Pohjaan vajosi myös 196 hevosta ja 120 tonnia a-tarvikkeita.

Muu Lappi oli pääosin evakuoitu mutta siviiliväki Torniossa, Alatorniolla ja Karungissa oli maihinnousun alkaessa "sodan jaloissa". Vasta 3.10. tuli lupa mennä Ruotsiin eli nykyisen Haaparannan alueelle. Tornion alueen n. 13 900 asukkaasta n. 7 000 pistäytyi evakossa. Oli suuri ihme, ettei suuria siviilitappioita tullut.

Tornion maihinnousu oli uhkarohkeuden ja hyvän onnen salaliitto. Jos onni olisi kääntänyt selkensä suomalaisille, tuloksena olisi ollut suurkatastrofi.

47. MAIHINNOUSU- MUISTOMERKKI

Röyttän satama-alueella
(Alueelle vaaditaan kulkulupa)
paljastettu: 1.10.1994

48. Lapin sodan tykistömuistomerkki

Röyttän maihinnousun ja Tornion taistelujen kriittisinä päivinä suomalaisten onnistuminen oli hiuskarvan varassa. Saksalaisilla oli vahva tykistö ja Kemin lentokentältä lentävät Stukat, joilla Röyttässä oli aiheutettu tuhoja jo 4.10.1944. Suomalaisilta puuttuivat raskaat aseet. Vihdoin 5.10.1944 I/KR16 saapui Röyttään. Purkua haittasivat kova merenkäynti, saksalainen tykistö, 9 syöksypommittajaa, 9 beafourin myrsky, 4.10. uponneet laivat (S/S Bore IX ja S/S Maininki) ja laho laituri. Aamupäivällä 6.10. laivat purettiin ja pian oheinen tykkikin oli Kokkokankaalla ampumavalmiina. Saksalaisten rajuissa hyökkäyksissä pohjoisesta ja etelästä kohden Torniota suomalaistykistöllä oli ratkaiseva merkitys. Niiden avulla saksalaiset pakotettiin perääntymään.

Muistomerkki on sijoitettu 3. patterin tuliasema-alueelle. Muistomerkkitykki on yksi niistä tykeistä, joilla ammunnat suoritettiin.

LAPIN SODAN TYKISTÖMUISTOMERKKI

Röyttän tien varressa 7 km keskustasta

paljastettu 1987

paljastaja: Pohjois-Suomen Tykistömieskilta

49. Kivirannan taistelun muistomerkki

Lapin sodan Kivirannan taistelun muistomerkki paljastettiin 10.6.1990 Kivirannalla Tornio–Muonio päätien varrella paikalla, jossa vuonna 1944 lokakuun 4. – 8. päivinä käytiin Lapin sodan verisin taistelu. Taistelussa kaatui ja haavoittui satoja miehiä. Vankeja suomalaiset ottivat liki neljäsataa.

Uudistettu muistomerkki paljastettiin valtakunnallisten kotiseutupäivien yhteydessä 3.8.2002 ja nimettiin sovintomuistomerkiksi. Sen on aikaisempaa muistomerkkiä mukaellen suunnitellut prof. Ensio Seppänen.

KIVIRANNAN TAISTELUN MUISTOMERKKI

Tornio–Muonion päätien varrella
n. 2 km Tornioista pohjoiseen
suunnittelija: Yrjö Koskimäki,
Ensio Seppänen
paljastettu 10.6.1990
paljastaja: yksityinen kansalais-
toimikunta, puheenjohtajana
Toini Wilén

50. Sotaanlähdön muistomerkki

Peräpohjolan kansanopisto on monella tavalla ollut torniolaisen maanpuolustustoiminnan tukikohtana. Tätä se oli jo I maailmansodan aikana ja sotien välillä lotta- ja suojeluskuntatyössä. Lokakuusta 1939 alkaen opisto oli Tornion alueelta koottavien joukkojen kokoontumispaikka. Sinne tulivat myös ruotsalaisvapaaehtoiset samoin kuin myöhemmin edellisiä pienemmät amerikkalais-, tanskalais-, norjalais- ja unkarilaisyksiköt. Jatkosodan aikana opisto oli myös koulutuskeskuksena.

Jalkaväkirykmentti 54:n/21 Prikaatin I pataljoona on pystyttänyt opiston pihalle sotaanlähdön muistomerkkin. Monet niistä, jotka sodassa selvisivät hengissä, palasivat siviiliinkin opiston kotiuttamispaikan kautta.

SOTAANLÄHDÖN MUISTOMERKKI

Tältä paikalta lähtivät Tornion seudun miehet vuosina 1939 ja 1941 talvi- ja jatkosotaan. Kertokoon tämä paasi jälkipolville heidän taistelustaan isänmaamme vapauden puolesta.

sijainti: Peräpohjolan opiston pihapiiri

paljastettu: 29.6.1991

paljastaja: I/21 Pr:n aseveljet

Tornion veteraanimatrikkelin julkistamisen yhteydessä paljastettiin valokuvaaja Tuomo Ylinärän tekemä Tornion taistelun 1944 kuvakollaasi Joentalon aulassa.

51.-54. Sotasairaaloita Torniossa

I maailmansodan vuosina 1915-1918 monien rintamien puhkoessa läpi Manner-Euroopan oli Tornio - Haaparanta- alue "maailmanporttina". Tämän kautta kulkivat tavarat, pakolaiset, salakuljettajat mutta myös haavoittuneet. Ruotsin punaisen ristin aloitteesta keskenään sotaikäivät Venäjä ja Saksa tekivät heinäkuussa 1915 sopimuksen, että haavoittuneita ja invalidisoituja sotavankeja voidaan vaihtaa tätä kautta. Myöhemmin Itävalta-Unkari ja Turkki allekirjoittivat saman sopimuksen.

Haavoittuneita kuljetettiin täällä joko joen yli tai Suensaaren kautta, jossa oli v.1881 toimintansa aloittanut yleinen sairaala. Sairaalakäyttöön otettiin myös v.1910 valmistunut Porthanin koulu. Tammikuulle 1918 asti tätä kautta vaihdettiin 65 509 haavoittunutta.

Kaikki eivät päässeet kotimaahansa. Haaparannan kirkkotarhaan "invalidihautaan" on haudattu matkalla uupuneina 205 itävaltalaista, 11 saksalaista ja 2 turkkilaista vainajaa.

Tornion taistelujen aikana lokakuun alusta 1944 sairaalatarve Torniossa oli jälleen suuri. Jo 1.10. perustettiin Röyttän koululle kevyt leikkausosasto. Kenttäsairaala 24:n A-osasto aloitti työt Porthanin koululla 3.10. Kun yleinen sairaala 6.10. joutui jalkaväkitulen alle, potilaat sieltä ja Porthanin koululta siirrettiin yhteislyseolle, jossa Kenttäsairaalan 24:n B-osastokin aloitti toiminnan. Mutta Porthanin koulua tarvittiin pian eli 9.10.. Silloin se aloitti sotavankien kenttäsairaalana. Toipuneita haavoittuneita siirrettiin kaiken aikaa Röyttän kautta laivoilla Ouluun mutta myös Ruotsiin, joka poliklinikkakirjojen mukaan vastaanotti n. 2 000 potilasta.

Saksalaisilla oli Tornion seminaarilla oma kenttäsairaalansa, jonka toiminta päättyi saksalaisten vetäytyessä dramaattisesti. Sen viimeiset 170 potilasta pakenivat yöllä 7.-8.10. Haaparantaan, jossa heidät internoitiin.

51. PORTHANIN KOULU

52. SUENSAAREN
KOULU

53. TORNION
SEMINAARI

54. TORNION SAIRAALA

Nykyisen terveystakeskuksen paikalla vuosina 1882–1980 sijainnut Tornion sairaala.

55.-57. Talvi- ja jatkosodan hautamuistomerkit

Marraskuun lopusta 1939 huhtikuun loppuun 1945 kestänyt sota-aika oli Suomelle raskas. Lyhyeksi jäänyt välirauhan aika 13.3.1939 – 22.6.1941 merkitsi hengähdystä, jonka jälkeen varsinainen sota oli taas käynnissä.

Suomi menetti tänä aikana kaatuneina ja muulla tavalla kuolleina yhteensä n. 85 500 henkeä. Haavoittuneita ja eriasteisia invalideja jäi yhteensä n. 50 000. Sodan uhrin eivät ymmärrettävästi jakaantuneet tasaisesti maan eri osien, kuntien ja kaupunkien kesken, eivät myöskään perheiden kesken. Oli vaarallisuudessaan erilaisia rintamanosia ja keskenään erilaisia tehtäviä.

Kaatuneiden määrä oli Alatorniolla, Torniossa ja erityisesti Karungissa väkilukuun verrattuna hyvin suuri.

On historiallinen ihme, että Suomi säilyi itsenäisenä valtiona yli toisen maailmansodan. Sankarihaudat yli maan osoittavat, ettei tämä ihme syntynyt uhreitta.

55. TALVI- JA JATKOSODAN MUISTOMERKKI

Alatornion hautausmaalla

suunnittelija: Kauko Räike

paljastettu 1959

paljastaja: Alatornion seurakunta

56. TALVI- JA JATKO-SODAN MUISTOMERKKI

Tornion hautausmaalla

suunnittelija: Uki Heikkinen

paljastettu: 1946

paljastaja: Tornion seurakunta

57. TALVI- JA JATKOSODAN MUISTOMERKKI

Karungin hautausmaalla

suunnittelija:

Kalervo Kallio

paljastettu 13.7.1958

paljastaja:

Karungin seurakunta

58. Finlands sak är vår

– Suomen asia on meidän

Kun Neuvostoliitto 30.11.1939 hyökkäsi Suomeen, alkoi talvisota, mutta samalla käynnistyi Ruotsissa massiivinen sarja humanitäärisiä ja muita avustustoimia "veljeskansan" tueksi. Virallinen Ruotsi oli jo Suomen ja Neuvostoliiton syksyn 1939 neuvotte-lujen aikana ottanut puolueettomuuden kannan. Se aikoi pysyä mahdollisen sodan ulkopuolella. Kun sota syttyi, Ruotsiin tuli monipuoluehallitus ja pohjoismaisen yhteistyön puolestapuhuja, ulkoministeri Richard Sandler sai väistyä. Ruotsin kansa ei kuitenkaan tehnyt puolueettomuudesta ongelmaa. Kodeista kaikille työpaikoille ulottuva vapaaehtoistoiminta organisoitui ja sen tunnuslauseena oli "Finlands sak är vår". Näiden ihmisten mielestä ei ollut yhdentekevää, miten Suomen käy. Mutta virallisenkin Ruotsi tuki Suomea niin paljon kuin puolueettomuus suinkin sieti eli se mm. salli ja luototti aseostoja Suomeen. Kuningas Kustaa V:n päätöksellä perustettiin vielä erillinen kuninkaallinen komitea johtamaan keräystoimintaa ja pakolaisasiaa.

Kun meriyhteyttä ei voitu käyttää, oli Haaparanta-Tornio mittasuhteiltaan näyttäväksi paisuvan ruotsalaisavun keskipisteessä. Tänne kertyneitä tavararuuhkia purettiin ruotsalaisilla autokolonnoilla, jotka ulottivat matkansa kaikkialle, Enontekiöltä Kuusamoon ja Käkisalmeen asti.

VAPAAEHTOISTEN MUISTOMERKKI

sijainti: Haaparannan tullinpuisto

paljastettu: 3.8.1997

paljastaja: Jääkäripataljoona 27:n
Perinneyhdistys

Kymmeniin tuhansiin nouseva sotapakolaiskuljetus kulki sekin Tornion kautta. Helsingistä lähtenyt I kuljetus ohitti 5.1.1940 Tornio-Haaparannan mukanaan 400 henkeä, joista 300 oli lapsia.

Ruotsalaisvapaaehtoisten määrä oli sekin suurinta, mitä koskaan siihen asti oli maasta toiseen mennyt. Tornioon saapuivat 14.12.1939 ensimmäiset ruotsalaissotilaat matkalla Sallan rintamalle. Heidän määränsä talvisodan aikana nousi n. 8 600 mieheen, joista 300 oli norjalaisia. Vuosina 1939–1944 ruotsalaisvapaaehtoisia eri rintamilla ja eripituisina aikoina mm. Hankoniemellä ja Karjalan ratkaisutaisteluissa (Tali-Ihantala) oli yhteensä n. 10.000 miestä. Suomen auttamiseen osallistui lisäksi Lentorykmentti 19:n osia ambulanssi- ja kenttäsairaalakalustoa henkilökuntineen. Useita satoja vapaaehtoisia osallistui myös linnoitustöihin Luumäen ja Vironlahden välillä.

Ruotsalaisvapaaehtoisista kaatui tai haavoihinsa kuoli 121 henkeä, suurin osa Sallan rintamalla. Tähän pystytetyssä muistokivessä sanotaan; "De stupade för Nordens frihet och ära" – he kaatuivat Pohjolan vapauden ja kunnian puolesta. Tämä sama innoittaja pani liikkeelle myös ne ruotsalaisvapaaehtoiset, jotka jo keväällä 1918 ratkaisevasti vaikuttivat Tampereen taistelussa Suomen vapaussodan lopputulokseen.

Kun talvisodan syttyessä ruotsalaisapua innostettiin iskulauseella "Finlands sak är vår", tarvittiin syksyllä 1944 saksalaissodan ja Lapin evakuoinnin aikana uusi iskulause "Öppna gränser, öppna hem". Pohjoinen Ruotsi vastaanotti lyhyellä varoitussajalla n. 56.000 lappilaista pakolaista.

Jääkäripataljoona 27:n Perinneyhdistyksen Länsi-Pohjan osasto pystytti 3.8.1997 Haaparannan tullin puistoon Suomen vapaus-, talvi- ja jatkosotiin osallistuneiden vapaaehtoisten muistomerkkin.

59. Karjalaan jääneiden muistomerkki

Talvi- ja jatkosodan seurauksena yhteensä n. 400 000 suomalaista menetti kotinsa. Heidän oli lähdettävä evakkoon, osa eli n. 280 000 karjalaista lähti jo toista kertaa. Jos siirtoväen aineelliset menetykset olivat suuria, korvaamattomia olivat myös ne arvot, jotka jätetty synnyinseutu sisäänsä kätki. Sinne jäivät tutut kalliot, lammet, polut, metsät, järvet ja pihat. Mutta poissa olivat myös rakkaat kirkkotarhat ja kalmismaat sukupolvien elämä kätköissään. Karjalan siirtoväki on pystyttänyt monelle uudelle kirkkotarhalleen hautakiven muistuttamaan siteistä siihen osaan isänmaata ja niihin sukupolviin, jotka oli pakosta jätettävä.

Muistokivien pystyttäjien tunteja on vaikea arvioida. Ehkäpä ne olivat samankaltaiset, jotka runoilija V.A. Koskenniemi on säkeissään Isänmaan Kasvot niin sattuvasti tavoittanut.

*Sun kasvois eessä, Suomenmaa,
on isät astuneet.*

*Nyt missä vilja aaltoaa,
se kertoo heidän kunniaa.
He ovat uskon kyntäneet
ja toivoin kylväneet.*

V.A.Koskenniemi

*Ja missä isät astuivat
käy siitä meidän tie.*

*Ja polvet kerran nousevat,
sun eessä' valan toistavat:
mik'ikään kohtalomme lie,
se kasvois eteen vie.*

KARJALAAN JÄÄNEIDEN MUISTOMERKKI

sijainti: Tornion hautausmaa

paljastettu: 16.10.1966

paljastaja: Tornionseudun karjalaiset

60. Jääkäripataljoona I:n muistolaatta

Jääkäripataljoona I perustettiin vuonna 1921 Karjalan Kannaksella Terijoella. Jatko-sodan aikana pataljoona palveli osana ratsuväkiprikaattia. Vuonna 1945 joukko siirrettiin Vaasaan ja nimettiin vuonna 1956 Pohjanmaan Jääkäripataljoonaksi. Pataljoona siirtyi vuonna 1964 Sodankylään ja sen nimi muuttui Lapin Jääkäripataljoonaksi 1966.

Nykyisin pataljoona toimii Jääkäriprikaatin joukkoyksikkönä.

Pataljoonan yksiköt palvelivat varuskunnallisissa ja muissa huolto-, vartio-, lastaus-, tien kunnostus- ja miinanraivaustehtävissä Torniossa ja muualla Pohjois-Suomessa.

Jääkäripataljoona I:n sijoituspaikkana oli Torniossa Vesitornin mäki 25.11.1944 – elokuu 1945 välisen ajan.

JÄÄKÄRIPATALJOONA I:N MUISTOLAATTA

Vesitornin mäellä

paljastettu: 1997

paljastaja: Jääkäriprikaatin kilta

61. Eversti Alpo Marttisen muistolaatta

Alatorniolla vuonna 1908 syntynyt Alpo Kullervo Marttinen kohosi everstiksi sekä Suomen että Yhdysvaltain armeijassa. Hän kuoli Yhdysvalloissa vuonna 1975.

Talvisodassa Marttinen oli mukana Suomussalmen, Raatteen ja Kuhmon voitok-
kaissa taisteluissa. Rohkea ja lahjakas upseeri yleni nopeasti ja kesällä 1944 Kannak-
sen torjuntataistelujen aikana Marttisesta tuli Suomen nuorin eversti. Samana vuon-
na hänet nimitettiin Mannerheim-ristin ritariksi.

Sodan loppuvaiheisiin liittyneen asekätkentätapauksen vuoksi ev. Marttinen siir-
tyi Ruotsiin ja edelleen Yhdysvaltoihin, jossa hän suoritti mittavan sotilasuran koho-
ten everstiksi.

EVERSTI ALPO MARTTISEN MUISTOLAATTA

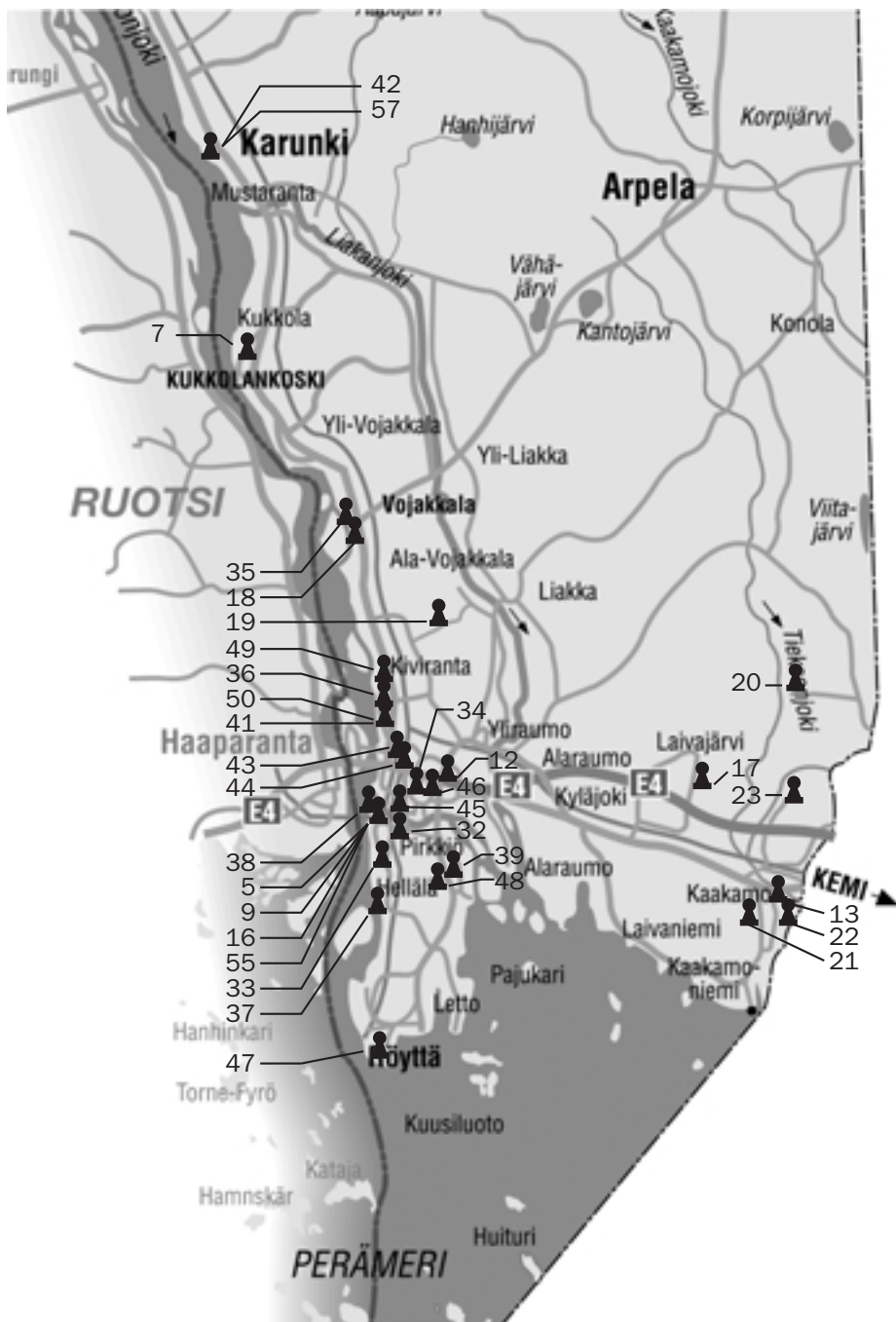
sijainti: Tornion Sairas- ja
Kuntoutuskoti Pitkäkatu 7
(Marttisen lapsuudenkodin
paikalla)

paljastettu: 30.8.2002

paljastaja: Kansalaistoimi-
kunta pj Esa Kaarlela

Julkaisija: Tornion kulttuuritoimisto
Tornion matkailutoimisto
Tornionlaakson maakuntamuseo
2002
Valokuvat: Albert Heikkilä ja Henri Nordberg/TLMM